

El sistema urbà de Lleida: definició, estructura i dinàmiques recents

Joan Ganau Casas

Universitat de Lleida. Departament de Geografia i Sociologia
Plaça Víctor Siurana, 1. 25003 Lleida

Data de recepció: setembre 1997

Data d'acceptació: febrer 1998

Resum

El present article analitza els efectes que el procés de difusió i descentralització urbana comú a la majoria de les ciutats europees està tenint en els darrers anys en una ciutat mitjana catalana: Lleida. Malgrat la seva estructura rural, des de fa anys diversos factors (l'estancament de la ciutat central, el fort creixement demogràfic i residencial dels nuclis rurals de l'entorn, l'augment de la mobilitat pendular...) apunten cap a un profund canvi en les pautes d'urbanització del territori occidental de Catalunya.

Tot plegat, d'una banda, permet definir l'àrea de Lleida com una ciutat regió amb fluxos territorials cada cop més intensos i complexos. D'altra banda, porta a l'aparició d'una nova ciutat polinuclear, jerarquizada i extensa, la qual cosa representa un trencament respecte a l'esquema d'urbanització tradicional, que en els propers anys encara podrà fer-se més profund amb el planejament i la construcció de noves infraestructures.

Paraules clau: Lleida, sistema urbà, ciutat, pautes d'urbanització, dinàmiques territorials.

Resumen. *El sistema urbano de Lleida: definición, estructura y dinámicas recientes*

El presente artículo analiza los efectos que el proceso de difusión y descentralización urbana común a la mayoría de las ciudades europeas está teniendo en los últimos años en una ciudad media catalana: Lleida. A pesar de su estructura rural, desde hace años hay diversos factores (el estancamiento de la ciudad central, el fuerte crecimiento demográfico y residencial de los núcleos rurales del entorno, el aumento de la movilidad pendular...) apuntan hacia un profundo cambio en las pautas de urbanización del territorio occidental de Cataluña.

Todo ello, por un lado, permite definir el área de Lleida como una ciudad región con unos flujos territoriales cada vez más intensos y complejos. Por otro lado, lleva a la aparición de una nueva ciudad polinuclear, jerarquizada y extensa, que supone una ruptura respecto al esquema de urbanización tradicional, que en los próximos años el planeamiento y la construcción de nuevas infraestructuras harán aún más profunda.

Palabras clave: Lleida, sistema urbano, ciudad, pautas de urbanización, dinámicas territoriales.

Résumé. *Le système urbain de Lleida: définition, structure et dynamiques récentes*

Cette article analyse les effets que le processus de diffusion et décentralisation urbaine commun à la plupart des villes européennes, subit ces dernières années une ville catalane moyenne: Lleida. Malgré sa structure rurale, depuis plusieurs années, certains éléments (la

stagnation de la cité centrale, la forte croissance propre aux noyaux ruraux des alentours, le développement de la mobilité pendulaire...) tournent vers un changement profond en ce qui concerne les modèles d'urbanisation du territoire occidental de la Catalogne.

Tout compte fait, d'une part, cela permet de définir l'aire de Lleida comme celle d'une ville-région ayant des fluctuations territoriales de plus en plus intenses et complexes. D'autre part, cela rend propice l'apparition d'une nouvelle ville polinucleaire, hiérarchisée et étendue; ceci implique une rupture en ce qui concerne le schéma d'urbanisation traditionnel, qui, les prochaines années, deviendra encore plus profond grâce à la planification et à la construction de nouvelles infrastructures.

Mots clé: Lleida, système urbain, ville, normes d'aménagement, dynamiques territoriales.

Abstract. Lleida urban system: definition, structure and recent dynamics

This article analyses the effects that the process of urban spreading and decentralisation, which is prevalent in most European cities, has been having in recent years on a medium-sized Catalan town: Lleida. In spite of its rural structure, some factors such as stagnation of the main town, strong demographic and residential growth of the neighbouring rural nuclei and commuting mobility growth have for years been pointing towards a deep change in the urbanizational patterns of Western Catalonia.

On the one hand, all these factors enable to define the area of Lleida as a town-region with territorial ebbs and flows, which are growing in intensity and complexity. On the other, the factors bring about the birth of a multinuclear, hierarchical and widespread town which breaks the traditional urbanizational pattern. This new pattern may reaffirm itself in the coming years with the planning and building of new infrastructure.

Key words: Lleida, urban system, city, urbanization, territorial dynamics.

Sumari

Introducció

Des de fa anys estem assistint a l'esborrament progressiu dels límits urbans. De la ciutat closa i compacta tradicional s'està passant a una ciutat oberta en la qual els confins es difuminen i la urbanització s'estén pel territori (Nel·lo, 1996). Des dels estudis pioners dels anys setanta sobre el procés de la contraurbanització de les ciutats nord-americanes (Berry, 1976), diversos treballs han analitzat, a partir de la dècada passada, els canvis en les pautes d'urbanització de les ciutats europees (Berg, 1987; Cheshire i Hay, 1989) i el fenomen que s'ha denominat *ciutat difusa* (Indovina, 1990).

Originàriament van ser els centres de les grans aglomeracions urbanes els que van començar a perdre població en favor de la seva corona metropolitana, però avui aquest fenomen s'ha estès fins a abastar gairebé tots els nivells de

la jerarquia urbana. L'exemple de Catalunya mostra ben clarament aquest procés. La població de Barcelona, que havia restat estancada en els anys setanta, va començar un pronunciat descens en els anys vuitanta —superior a un 1% anual— que l'ha portat a perdre més de 250.000 habitants. Aquests nous corrents migratoris, que han produït un reforçament de la corona metropolitana, en els darrers anys també han començat a afectar les ciutats mitjanes i han provocat un fort canvi en l'estructura del poblament català.

En efecte, entre 1986 i 1996, només els municipis inferiors a 2.000 habitants han tingut una evolució al marge del conjunt de la població catalana. En la resta, per contra, s'ha produït una forta polarització. En un extrem, els municipis d'entre 2.000 i 100.000 habitants han tingut uns importants increments de població (amb un creixement més fort en els trams inferiors, que és màxim en els municipis de 5.000-10.000 habitants). A l'altre extrem, en les ciutats de més de 100.000 habitants no només s'han aturat els forts creixements d'anys anteriors, sinó que a partir de 1991 s'han començat a produir pèrdues significatives de població.

Però més enllà de les xifres globals, aquest canvi de tendència en el procés d'urbanització està introduint transformacions importants en l'estructura i la dinàmica del territori que reclamen anàlisis a una escala més detallada per arribar a comprendre la seva complexitat. L'estudi de l'evolució recent de l'àrea urbana de Lleida pot ser, en aquest sentit, un bona mostra de la manifestació territorial d'aquests processos.

1. Dels fluxos territorials al sistema integrat: cap al sistema urbà de Lleida

La ciutat de Lleida ha mantingut històricament una importància decisiva en l'organització del territori occidental de Catalunya. D'una banda, la feblesa de la xarxa urbana d'aquestes comarques interiors, sense cap ciutat que arribés a discutir-li el lideratge, ha potenciat el seu paper central. D'altra banda, el tradicional caràcter agrari d'aquesta regió ha contribuït també a mantenir la primacia de Lleida com a centre d'intercanvi, d'administració i de serveis.

En les darreres dècades, però, la regió de Lleida ha viscut un profunda transformació. El procés de capitalització de l'agricultura lleidatana ha suposat un canvi progressiu en les relacions econòmiques i territorials. Al mateix temps, la progressiva industrialització, recolzada en el sector agroalimentari, i el pes cada cop més important de l'ocupació en el sector serveis han produït una creixent complexitat dels fluxos territorials que ha portat a contemplar aquesta regió com un sistema urbà.

Des de finals dels anys setanta, diversos estudis han analitzat, partint d'enfocaments i escales diverses, els fluxos territorials que es produeixen en la regió de Lleida. D'una banda, se n'han ocupat estudis d'abast territorial català. Des del treball clàssic de L. Casassas i J. Clusa (1981), basat en diversos factors, fins als treballs realitzats a partir de l'atracció comercial de les ciutats catalanes (Riera, 1989; AA.DD., 1991). De fet, però, en els darrers anys han estat

els estudis sobre la mobilitat laboral obligada aquells que més s'han preocupat per l'estructura del sistema urbà català i, per tant, també del lleidatà (Castañer, 1994; Generalitat de Catalunya, 1995; AA.DD, 1995).

D'altra banda, diversos treballs sobre l'àmbit ponentí han intentat establir l'estructura territorial de la regió a partir de la mobilitat i els fluxos. Així, les successives diagnòstics i treballs comarcals realitzats per R. Pujadas i I. Aldomà (Pujadas, Aldomà, Fando i Pujadas, 1985; Pujadas i Aldomà, 1987; Aldomà i Pujadas, 1993) han utilitzat sovint aquest tipus d'informació. També des de la perspectiva més concreta del comerç i dels serveis s'han realitzat alguns treballs que, sense arribar a delimitar àrees exactes, sí que han tingut en compte l'estructura del sistema urbà de Lleida i les dinàmiques que s'hi generen (Martínez, 1983).

Ha estat en els darrers anys, però, quan aquest concepte ambigu d'àrea d'influència de Lleida ha començat a ser definit de forma més concreta. El primer pas en aquest camí van ser les jornades de debat «Lleida ciutat-regió» que, amb motiu dels treballs preliminars per a la revisió del Pla General d'Ordenació Urbana de Lleida, es van celebrar l'any 1990 (Jornades, 1990). L'objectiu bàsic era plantejar la necessitat d'ordenar una realitat urbana que depassava clarament els límits estrictes del municipi de Lleida i que amb la futura construcció de noves infraestructures d'abast supramunicipal, com la variant de la carretera N-II i la xarxa del tren d'alta velocitat, comportava nous reptes urbanístics. De les conclusions d'aquestes jornades en sortí, entre altres coses, una primera definició de la ciutat regió de Lleida: una corona d'uns 50 quilòmetres de diàmetre amb una població de 215.000 habitants i caracteritzada per un sistema radial de comunicacions que condicionaven l'estructura de les relacions territorials. Dins d'aquesta gran àrea s'inscrivía una corona central més estricta que incloïa els municipis més propers a Lleida (Llop, 1996).

Uns quants anys més tard, els estudis previs a l'elaboració del Pla Territorial General de Catalunya (PTGC) aportaren una nova definició, en aquest cas força més estricta, de l'àrea urbana de Lleida (Generalitat de Catalunya, 1995). L'àrea proposada pel PTGC era delimitada a partir de l'estudi de la mobilitat obligada per motiu de treball dels anys 1986 i 1991 i incloïa un total de 40 municipis de l'àrea de Lleida. Es tractava d'una nova definició, amb una metodologia més acurada, que atorgava al sistema urbà de Lleida un total de 1.289 km² i una població de 165.000 habitants l'any 1991. Val a dir, però, que aquesta definició reduïda de l'àrea urbana de Lleida, realitzada a partir de criteris uniformes per a tot Catalunya, deixava fora altres municipis que, potser amb una intensitat de fluxos laborals amb la ciutat central inferior a la d'altres comarques catalanes, també formaven clarament part de la seva àrea d'influència.

El darrer pas en aquest procés de definició i anàlisi de la regió urbana de Lleida ha estat un estudi realitzat l'any 1995 pel Departament de Geografia i Sociologia de la Universitat de Lleida que, com a document de base per a la redacció del Pla General de Lleida, va analitzar des de perspectives molt diver-

ses el seu funcionament i del qual s'han extret bona part de les dades que forneixen aquest article (Vilagrasa, 1995; Bellet, Barrufet i Garreta, 1995)¹.

2. Anàlisi de l'àrea urbana de Lleida

Una de les principals conclusions d'aquell estudi va ser que, en els darrers anys, l'estructura territorial de l'àrea de Lleida està assolint una creixent complexitat com a conseqüència de la interrelació cada cop més gran dels fluxos espacials. En aquest sentit, en primer lloc intentarem arribar a una definició del sistema urbà de Lleida i dels diversos àmbits que el componen a partir de l'anàlisi dels fluxos de mobilitat laborals. En segon lloc, analitzarem l'evolució recent d'aquesta mobilitat per motiu de treball dins l'àrea, els canvis territorials que hi van associats i els factors que hi intervenen: les infraestructures de comunicacions, la distribució de les inversions industrials, etc. Finalment, l'estudi de la dinàmica demogràfica i del mercat immobiliari residencial dels municipis que componen l'àrea permetrà acabar els factors que intervenen en la reestructuració d'aquest territori.

2.1. Els àmbits de Lleida ciutat regió

El primer pas per a l'anàlisi del sistema urbà de Lleida és la qüestió sempre polèmica de l'establiment dels límits. En aquest cas, el mètode emprat s'ha basat en la font més freqüent en aquest tipus d'estudi: la mobilitat obligada per treball. S'ha partit de la metodologia utilitzada en estudis anteriors (AA.DD., 1995), però s'hi han introduït altres elements d'anàlisi, tant per intentar afinar els resultats com per adequar-los millor a un àmbit territorial concret amb peculiaritats demogràfiques i econòmiques. A partir d'aquí podem establir tres tipus de definicions del sistema urbà de Lleida.

1) Definició extensa: àrea de Ponent. És la delimitació més laxa de l'àrea d'influència de Lleida i serveix únicament com a marc de referència. Parteix del concepte difús de ciutat regió definit més amunt, però adequant-se als límits comarcals establerts. Abasta les comarques de les planes occidentals de Catalunya: Segrià, Pla d'Urgell, Garrigues, Noguera, Urgell i Segarra. Deixa de banda, per tant, les comarques pirinenques, que, malgrat la llarga tradició de relació amb Lleida, presenten una estructura molt condicionada per la feblesa dels fluxos, per les distàncies i les dificultats orogràfiques, que impedeix incloure-les en el sistema urbà de Lleida. En canvi, sí que inclou el que hem anomenat sistema urbà Urgell-Segarra (Ganau, 1995b), que pel que fa als fluxos laborals està organitzat pels nuclis de Tàrraga, Cervera i Guissona. Es tracta d'un sistema amb una evident connexió amb Lleida, incrementada per la recent millora de

1. L'estudi fou realitzat per Joan Vilagrasa, Albert Barrufet, Carme Bellet, Joan Ganau i Jordi Garreta, a més de la col·laboració d'Arlinda García Coll.

la xarxa viària. Però, al mateix temps, a causa de la forta cohesió interna del seu mercat laboral —que el dota d'un comportament bastant autònom— i de les importants vinculacions que manté amb Barcelona, no es pot incloure en una delimitació més afinada de l'àrea de Lleida.

2) Definició mitjana: sistema urbà de Lleida. Inclou únicament els municipis de l'àrea laboral de Lleida i els d'aquelles àrees secundàries, els centres de les quals mantenen una relació directa amb Lleida (Balaguer, Mollerussa, Bellpuig d'Urgell, les Borges Blanques i Alfarràs). Aquesta definició està basada únicament en l'adscripció de cada municipi a una àrea segons el flux laboral principal. Es tracta, doncs, d'una delimitació poc elaborada però que permet en una primera anàlisi establir l'estructura del sistema urbà de Lleida. En total, aquesta àrea comprèn 100 municipis distribuïts en sis àrees de mercat laboral, amb una extensió de 3.600 km² i una població de 244.470 habitants l'any 1996.

A diferència de les altres àrees laborals de Ponent: les pirinenques —molt atomitzades— i la d'Urgell-Segarra —policèntrica—, l'estructura d'aquesta gran àrea és fortament centralitzada i jeràrquica, i presenta una disposició clàssica: un fort centre territorial al voltant del qual graviten una sèrie d'àrees secundàries que en depenen fortament. Aquesta estructura és originada, per un costat, per l'existència d'un gran centre articulador —Lleida— i per la configuració històrica de les vies de comunicació que, amb una disposició completament radial, han potenciat aquesta centralitat. Per l'altre costat, per l'existència de diversos centres secundaris, situats aproximadament a 20-30 quilòmetres del centre, que formen al seu voltant petites àrees laborals més o menys cohesionades.

A l'oest, fora dels límits administratius de Catalunya, resta també l'àrea de França. Tot i que no existeixen dades sobre la mobilitat laboral dels municipis aragonesos, l'observació diària de la forta connexió que manté amb Lleida permet considerar aquesta àrea completament integrada dins de la de Lleida. Això no obstant, la impossibilitat d'establir amb exactitud la magnitud dels fluxos dels municipis aragonesos és un condicionament important que impedeix conèixer els límits occidentals precisos de l'àrea real i ens obliga a utilitzar els límits administratius de la comunitat autònoma.

En conjunt, la cohesió laboral d'aquesta àrea, compreses les diverses subàrees, és altíssima en tots els sentits. Així, l'any 1991 el 94,5 % de la població ocupada que residia a l'àrea (89.258 persones) també hi treballava. De la mateixa forma, gairebé tots els llocs de treball localitzats a l'àrea (85.547) eren ocupats per població que hi residia: el 98,6 %. Les entrades i sortides de treballadors fora del sistema eren, doncs, mínimes.

3) Definició estricta: àrea funcional de Lleida. La seva delimitació s'ha establert de forma completament empírica, jugant amb diversos components de la mobilitat laboral de l'any 1991 fins a aconseguir unes corones amb una clara continuïtat territorial (Ganau, 1995a). Els factors utilitzats han estat: índex d'atracció laboral ($Flux_{ij}/POR_i$), índex d'atracció laboral no agrària

($\text{Flux}_{ij}/\text{PORA}_i$), índex de direccionalitat laboral ($\text{Flux}_{ij}/\text{PORF}_i$) i índex d'ocupació laboral en destí ($\text{Flux}_{ij}/\text{LLTL}_i$)².

El primer índex té en compte la capacitat de Lleida per atreure treballadors dels municipis de l'entorn, però, a causa de l'estructura econòmica d'aquests pobles, amb una forta base agrària que gairebé no genera fluxos intermunicipals, s'ha considerat convenient incloure-hi un índex específic que només tingui en compte els ocupats no agraris. El tercer índex indica únicament la direccionalitat dels desplaçaments: quin percentatge de la població que treballa fora del municipi es desplaça a Lleida (independentment del volum dels fluxos). El darrer índex busca analitzar la mobilitat que es produeixen en sentit contrari, és a dir, l'impacte dels treballadors residents a Lleida en el mercat laboral dels municipis de l'entorn.

L'àrea funcional de Lleida és formada per tots els municipis del Segrià i altres municipis de les comarques de les Garrigues, el Pla d'Urgell i la Noguera. En total la componen 61 municipis —inclòs Lleida—, amb una superfície de 2.200 km² que l'any 1996 comptaven amb 189.165 habitants. Es tracta, doncs, d'una àrea una mica més extensa que la definida en el PTGC. Incorpora municipis que, si bé per la seva base econòmica agrària generen pocs fluxos, en canvi, mantenen una clara relació de dependència amb Lleida a causa del gran percentatge de la població ocupada no agrària que s'hi desplaça a treballar.

Ara bé, un cop delimitat aquest concepte més estricte de la ciutat regió de Lleida, és convenient distingir-hi tres corones en funció dels diversos graus d'interrelació que els municipis mantenen amb el municipi central. La primera corona, de màxima interrelació amb Lleida, comprèn 26 municipis que conformen una àrea territorial contínua amb el municipi central. S'estén en un radi aproximat de 15-20 quilòmetres del centre de Lleida formant una franja irregular. Al nord, comprèn els dos primers municipis de cada una de les principals vies de comunicació que surten de Lleida. A l'est i a l'oest únicament inclou el primer municipi de la N-II. En el primer cas, la presència de Mollerussa suposa una forta competència que fa disminuir ràpidament l'atracció de Lleida. En el segon cas, de nou s'imposen els límits de la frontera administrativa amb Aragó, que no permeten conèixer el grau de relació dels municipis de la Franja.

2. *Flux*: nombre de desplaçaments per motiu de treball; *POR*: població ocupada resident al municipi; *PORNA*: població ocupada resident no agrària; *PORF*: població ocupada resident que treballa en un altre municipi diferent al de residència; *LLTL*: llocs de treball localitzats en el municipi. *i*: municipi de l'àrea que origina o rep els fluxos; *j*: municipi de Lleida. En principi es van sumar tots els índexs de cada municipi respecte a Lleida, amb la idea que en sumar índexs de tendència similar —però no iguals—, les diferències s'anirien incrementant i, per tant, es podrien establir de manera més precisa els límits de l'àrea. Però donat els valors desiguals dels índexs, es van ponderar. Finalment, la participació de cada un d'ells en l'índex final és: $\text{FLUX}_{ij}/\text{POR}_i$: 20%; $\text{FLUX}_{ij}/\text{PORA}_i$: 38%; $\text{FLUX}_{ij}/\text{PORF}_i$: 20%; $\text{FLUX}_{ij}/\text{LLTL}_i$: 12%. Els valors que presenta l'índex són: Corona 3: de 70 a 120; Corona 2: de 120 a 170; Corona 1: de 170 a 404 (el valor més alt, que correspon al municipi de Montoliu de Lleida).

La segona corona la componen 15 municipis. La major part estan situats al sud de Lleida, i només n'inclou quatre del nord de l'àrea. Tot i que gràficament es presenta com una corona ben definida, en realitat és força heterogènia. D'una banda, aquesta corona arriba a incorporar des de municipis molt propers (situats a 15 quilòmetres de Lleida) fins a uns altres que es troben a una distància superior als 35 quilòmetres. D'altra banda, al mateix temps que hi trobem algun municipi de regadiu que ha mantingut la seva població en els darrers anys, la major part són municipis garriguencs d'agricultura de secà que han patit fortes pèrdues demogràfiques —entre el 25 i el 50% de la població— des de 1960.

La tercera corona inclou els 19 municipis més perifèrics de l'àrea. En alguns casos —sobretot els municipis del sud i sud-oest— la distància és el factor més important en la disminució dels fluxos. En altres casos, la proximitat d'altres centres secundaris (Balaguer, Mollerussa) explica que, malgrat la proximitat amb Lleida, alguns municipis com Bellví, Tèrmens o Torregrossa, que estan situats entre 15 i 20 quilòmetres de Lleida, mostrin una relació bastant dèbil. També cal tenir present que l'atracció laboral dels dos centres secundaris inclosos dins de l'àrea (les Borges Blanques i Alfarràs) modifica la direcció dels fluxos per treball dels municipis propers.

2.2. Evolució de la mobilitat laboral de l'àrea

Malgrat el que pugui fer pensar la llarga tradició que posseeix Lleida com a centre dels municipis del seu entorn, l'estructuració de l'àrea del mercat laboral és un fenomen molt recent. L'evolució de la mobilitat durant la segona meitat dels vuitanta va ser molt important en el conjunt de l'àrea. L'any 1986, únicament un 11,7 de la població ocupada es desplaçava a treballar fora del municipi de residència. L'any 1991 aquest percentatge ja s'elevava fins al 18,4. De fet, però, la forta autosuficiència laboral del municipi de Lleida feia baixar molt aquests índexs. Si exceptuem la població ocupada de Lleida, l'índex de mobilitat augmentava fins a 30,5 (1991).

La darrera ja és una xifra força alta, però que encara es troba lluny del conjunt de Catalunya, on l'any 1991 el 35% de la població treballava en un municipi diferent del de residència. Si ho comparem amb els àmbits territorials definits pel PTGC, veiem que la mobilitat laboral de l'àrea de Lleida era similar a la que presentava el Camp de Tarragona (30%) i era superior a la de les comarques de l'Ebre (25,2%) i, sobretot, l'àmbit de Ponent (22,2%). En canvi era inferior a la mobilitat de les comarques gironines (33,2%), les comarques centrals (35,8%) i l'àmbit metropolità (38,1%). La mobilitat laboral dins de l'àrea, doncs, és lluny d'estabilitzar-se i comparativament presenta encara un potencial de creixement elevat en els propers anys.

Ens trobem així enmig d'un doble procés: de dinamització progressiva del mercat laboral i d'augment de l'atracció de Lleida. L'any 1986 els valors dels desplaçaments cap a Lleida eren encara molt baixos. En molts municipis la mobilitat dels treballadors no arribava al 5% de la població ocupada i només Torre-serona superava el 25%. L'any 1991 la situació havia canviat substan-

cialment. Només els més allunyats (gairebé tota la tercera corona) presentaven una mobilitat inferior al 10% i bona part dels municipis que formen la primera corona ja superaven el 25%. D'altra banda, de forma paral·lela a l'increment de la mobilitat laboral, la distància s'ha anat imposant com el motiu principal de la discriminació dels fluxos i, per tant, les diverses corones s'han anat definint cada cop millor.

Sobretot, però, ha estat en els municipis meridionals de l'àrea (situats al sud de Lleida i de l'eix de la carretera N-II) on s'ha produït el creixement més elevat de la mobilitat. Entre 1986 i 1991 l'increment mitjà fou d'un 110% (enfront del 59% dels municipis del nord i el 77% del conjunt de l'àrea). I en el cas de vuit municipis s'arribà a augmentos espectaculars, superiors al 300%: Aitona, la Floresta, Massalcoreig, Maials, la Pobla de Cérvoles, Montoliu de Lleida, Torrebesses, Almatret i el Soleràs. L'explicació cal buscar-la per dues vies. En primer lloc, els escassos moviments que l'any 1986 es produïen en aquests municipis provocà que petits augments absoluts de fluxos tinguessin com a conseqüència uns increments relatius molt importants. En segon lloc, des de fa dècades aquesta àrea havia presentat una forta davallada demogràfica que en els darrers anys s'ha ralentit. No és difícil pensar que, juntament amb la important millora de les comunicacions que s'ha produït, les emigracions residencials hagin estat substituïdes recentment per moviments pendulars diaris i, com a conseqüència, al mateix temps que la proporció d'actius agraris ha perdut pes, s'ha produït un manteniment de la residència en el municipi acompanyat per un augment significatiu dels fluxos laborals.

En definitiva, doncs, tot condueix a un augment de la mobilitat i a una important i progressiva obertura dels mercats laborals. Així, els desplaçaments entre els municipis que formen l'àrea han tingut un important augment. Si l'any 1986 cada municipi mantenia relacions de fluxos laborals amb una mitjana de 5,45 municipis (amb 3,25 moviments per relació), l'any 1991 ho feia amb 8,15 municipis (i amb 4,2 moviments per relació). Al mateix temps, però, el pes de la direccionalitat dels fluxos cap a Lleida s'ha mantingut en valors molt alts (al voltant del 68%) i s'ha accentuat la configuració anular de l'atracció de Lleida: només els municipis més propers a Lleida (a menys de vint minuts del centre, pràcticament els que formen la primera corona) mostraven una dependència de Lleida superior al 60% de tots els desplaçaments.

D'altra banda, pel que fa a l'impacte que els desplaçaments generats per Lleida tenen en el mercat laboral dels municipis de l'entorn, val a dir que posseeix també una importància creixent. Malgrat que en nombres absoluts el saldo entre Lleida i la seva àrea és negatiu, els treballadors residents a Lleida ocupen un percentatge important dels llocs de treball localitzats en alguns municipis propers. La distància torna a presentar-se com un criteri fonamental i la primera corona es configura com el destí fonamental dels treballadors de Lleida: en 17 municipis d'aquesta corona, més del 10% dels llocs de treball eren ocupats per persones residents a Lleida. La xifra és molt alta si tenim en compte la forta autosuficiència del mercat laboral lleidatà i el pes de l'agricultura en la majoria d'aquests municipis.

Un altre criteri fonamental en aquest tipus de desplaçaments és, precisament, el pes que hi tenen els ocupats industrials. Tot i que no disposem de dades sobre quin és el sector en què treballen les persones desplaçades, es pot comprovar que els municipis amb una recepció més elevada de treballadors de Lleida són aquells que tenen situades en el seu sòl empreses que formen part de l'estructura industrial de Lleida. És el cas dels municipis d'Alcarràs (18,5% dels llocs de treball són ocupats per treballadors residents a Lleida) i els Alamús (19,3%), tots dos situats en la N-II. El destí de la majoria dels fluxos no és el nucli urbà, sinó les indústries que es troben abans d'arribar-hi. El mateix ocorre amb el municipi d'Alcoletge (30,3%), a la carretera comarcal 1313, que aplega indústries que no són més que la continuació del polígon industrial de Lleida.

Aquesta situació encara s'ha reforçat més en els darrers anys. A partir de l'anàlisi realitzada per A. Barrufet i C. Bellet de les inversions industrials efectuades en els anys 1985-1993 en els 40 municipis de l'àrea urbana de Lleida que defineix el PTGC (Vilagrassa, 1995), es poden arribar a establir dos criteris que han orientat la distribució territorial d'aquestes inversions. El primer és la grandària dels municipis. Així, d'una banda, el municipi de Lleida va rebre el 50% dels quasi 22.000 milions invertits. Al mateix temps, de la resta d'inversions realitzades a l'àrea, el 65% va anar a parar als 15 municipis de més població. El segon criteri és l'accessibilitat dels municipis: el 63,5% de les inversions realitzades fora de Lleida van ser recollides pels 15 municipis situats en les principals vies de comunicació radials de l'àrea: les carreteres N-II, N-240, N-230 nord i C-1313. Per contra, la proximitat amb Lleida no es mostra com un criteri tan significatiu, ja que les inversions en molts municipis petits de la primera corona van ser força reduïdes durant el període.

2.3. La dinàmica demogràfica i residencial dels municipis de l'àrea de Lleida

L'evolució demogràfica de l'àrea de Lleida i dels municipis que la componen constitueix un altre indicador de la dinàmica d'aquesta ciutat regió. Des d'una perspectiva temporal, permet la comparació entre l'evolució demogràfica de les darreres dècades i la situació actual. Des d'una perspectiva territorial, posa de manifest la diferent evolució de les diverses corones de l'àrea.

Pel que fa a l'evolució a llarg termini, el primer fet remarcable és el creixement demogràfic que l'àrea ha experimentat des de 1960, quan comptava amb 143.715 habitants, fins l'any 1996: 189.165 habitants. Aquest creixement amaga, però, profundes desigualtats. En primer lloc, pel que fa al ritme del creixement. Així, si entre 1960 i 1981 va tenir un creixement total d'un 29,6%, en canvi, a partir de 1981 aquest creixement ha estat únicament d'un 1,54%. Una dinàmica demogràfica doncs que, des d'aquesta perspectiva, no s'allunya gaire del comportament del conjunt de la població de Catalunya (51,7% i 1,7% en els mateixos períodes). En segon lloc, per l'enorme pes que ha tingut Lleida en tot aquest augment demogràfic. La ciutat ha passat de 63.850 habitants el 1960 a 112.035 l'any 1996. També en aquest cas, però, el ritme de creixement ha estat molt desigual. En els

primers vint anys l'augment fou d'un 71% (3,6% anual). Per contra, entre 1981 i 1996 ha crescut només un 2,25% (0,14% anual).

De totes aquestes xifres es desprenen dos fets fonamentals. El primer, la brusca aturada del creixement demogràfic que es produí a principis de la dècada dels vuitanta. El segon, que l'augment demogràfic de Lleida ha estat superior al del conjunt de l'àrea o, el que és el mateix, si exceptuem Lleida, la resta de l'àrea ha perdut població durant tot aquest període. És clar, però, que aquesta pèrdua de població no ha estat uniforme. Si analitzem el comportament de les diferents corones que componen l'àrea (taula 1), es pot observar que, mentre la segona i la tercera corones han perdut població durant aquests trenta-cinc anys, la primera corona ha guanyat població de forma constant, i especialment en els darrers quinze anys. De fet, com veurem, no es pot desvincular l'aturament demogràfic que ha patit Lleida a partir de 1986 d'aquest creixement dels municipis més propers.

Així, dividint el creixement demogràfic en dos períodes: 1960-1986 i 1986-1996, podem observar com mentre la gran majoria de municipis ha perdut població en els dos moments, únicament sis municipis han tingut un augment constant de població. Per ordre de creixement són: Alpicat, Alcoletge, Rosselló, Alcarràs, Almacelles i Torrefarrera. De la mateixa forma, trobem una sèrie de municipis que, si bé van perdre població fins l'any 1986, en els darrers anys han tingut un creixement positiu: Artesa de Lleida, Benavent de Segrià, Corbins, Montoliu de Lleida, Puigverd de Lleida, Torre-serona, Vilanova de la Barca, Vilanova del Segrià i Albesa, tots ells a menys de 15 minuts de viatge del centre de Lleida. En conjunt, doncs, en la primera corona trobem concentrats els únics 14 municipis (si exceptuem Albesa) que han guanyat o que han mantingut la població en els darrers deu anys. Tota la resta de municipis de l'àrea ha perdut població, i també alguns de la primera corona, en els quals s'observa, però, un ralentiment de les fortes pèrdues registrades entre 1960 i 1986, que en molts casos foren superiors al 20%.

Aquesta evolució demogràfica recent ens mostra, doncs, un reestructuració de l'àrea de Lleida. D'una banda tenim una ciutat central amb una població estancada des de fa quinze anys. A l'altre extrem, uns municipis que globalment han perdut població a un ritme constant des de fa una trentena d'anys. En

Taula 1. Àrea funcional de Lleida. Extensió i població.

	Municipis	Superfície km ²	Població 1960	Població 1981	Població 1991	Població 1996
Lleida	1	211	63.850	106.814	112.093	112.035
Corona 1	26	588	27.914	29.292	30.523	31.969
Corona 2	15	709	20.359	19.073	18.460	17.916
Corona 3	19	692	31.592	28.366	27.514	27.245
Total àrea	61	2.200	143.715	183.545	188.590	189.165

els darrers deu anys s'ha produït, a més, una clara distribució de la pèrdua de població en funció de la distància. Els municipis situats entre els 10-15 i els 25 quilòmetres presenten unes pèrdues menors, que en la major part dels casos no arriben al 7%. En canvi, els municipis més allunyats, sobretot al sud de l'àrea (la major part municipis petits d'agricultura de secà, molt castigats pel procés de despoblament a partir de 1960), continuen presentant descensos acusats de població, entre el 7 i el 17%. Entremig, entre la ciutat central i aquesta gran corona que perd població, se situen els municipis que formen el que hem definit com a primera corona, que des de 1960 han tingut un augment d'un 15% i que, malgrat que en alguns casos mantenen pèrdues relativament importants de població, en conjunt, en els darrers cinc anys han experimentat un creixement proper a l'1% anual.

La lectura d'aquesta evolució sembla clara i correspon al fenomen de difusió del fenomen urbà que s'està produint en la majoria de ciutats occidentals. Seguint l'esquema de P. Hall que E. Sau ha aplicat al sistema urbà català (Sau, 1995), el sistema urbà de Lleida es troba en una fase de descentralització relativa, amb un augment mínim de la població de la ciutat central del sistema i amb una primera corona que està assolint increments cada cop més elevats. Un procés que es va iniciar en els anys vuitanta, però que ha estat en els noranta quan ha assolit el màxim volum.

El que acabem de veure amb les dades de l'evolució demogràfica municipal queda ratificat també per l'estudi de la promoció immobiliària. L'anàlisi dels censos d'habitatges i dels expedients d'obra dels municipis de l'àrea de Lleida (Bellet, Barrufet i Garreta, 1995) ha permès identificar els municipis de creixement residencial més elevat a partir de 1981: Alpicat, Montoliu de Lleida, Rosselló, Alcarràs, Alcoletge, Artesa de Lleida, Torrefarrera, Puigverd de Lleida, Benavent de Segrià, els Alamús i Vilanova de la Barca. Gairebé tots són municipis de la primera corona que entre 1981 i 1996 van tenir un creixement demogràfic superior al 5% i que, en el cas dels cinc primers, van superar el 10%. Tot plegat contrasta amb el creixement vegetatiu d'aquests municipis durant el mateix període, que, any rere any, ha estat negatiu o pràcticament nul. L'arribada d'immigrants procedents d'altres municipis veïns i, sobretot, de Lleida és l'únic factor que explica aquest elevat creixement.

Lluny d'estabilitzar-se, les previsions per als propers anys són que aquests municipis mantindran unes taxes de creixement migratori molt importants, que el planejament territorial reconeix i potencia. Així, d'una banda, el mateix Pla General de Lleida parteix de la hipòtesi que el futur creixement residencial es repartirà per la ciutat real formada per Lleida i els municipis del voltant en una proporció de 70% i 30% respectivament (Ajuntament de Lleida, 1997). D'altra banda, l'oferta d'habitatges dels municipis que formen un continu territorial amb Lleida mostra una gran capacitat de creixement. Segons el planejament vigent, existeix sol urbà suficient per construir-hi 16.976 habitatges, enfront dels 9.378 que hi havia l'any 1991. L'oferta de sòl residencial, doncs, és molt generosa i respon més a unes expectatives de creixement generades per l'arribada de població de Lleida que no pas per l'escàs moviment

natural d'aquests municipis. I això, malgrat el reduït creixement de la demanda d'habitatges principals que es preveu per als propers anys (la població de Lleida generarà una demanda mitjana d'uns 250 nous habitatges anuals fins al 2015 (Bellet, 1995).

Ara bé, en alguns casos, el creixement que s'ha produït en els darrers anys ha estat enorme i l'exemple més espectacular el constitueix, sens dubte, Alpicat. Entre 1981 i 1996 la població d'aquest municipi va créixer un 54,5%, i en els darrers cinc anys ha presentat un creixement mitjà superior al 4% anual. La major part del creixement del nucli urbà i de les nombroses urbanitzacions que acull presenten una tipologia que són un bon indicatiu de les característiques de la població immigrada.

Efectivament, la possibilitat de millorar l'habitatge o allò que en termes generals s'ha anomenat *qualitat de vida* són alguns dels principals arguments perquè un nombre creixent de població s'hagi traslladat —i ho continuï fent— des del centre de Lleida fins a Alpicat i fins a altres municipis propers. Una enquesta realitzada per J. Garreta als propietaris de vivendes unifamiliars dels municipis de l'entorn de Lleida (Bellet, Barrufet i Garreta, 1995), mostra el perfil mitjà de la població que ha emigrat en els darrers anys de la ciutat. A grans trets es tracta de parelles d'entre 35 i 49 anys (63% dels enquestats), amb un o dos fills (73%), amb un elevat nivell d'estudis (el 41% dels caps de família tenen estudis universitaris) i un nivell d'ingressos mitjà-alt o alt. D'altra banda, també són força significatius els barris de residència anterior dels enquestats: mentre un 50% procedien dels barris més cars del centre de Lleida, els que havien marxat del barris més perifèrics com Pardinyes, Secà de Sant Pere, Balafia o la Mariola no arribaven al 19%. Unes dades, doncs, prou significatives de les característiques d'aquests nous migrants que no es distancien excessivament dels resultats oferts per altres treballs similars (Jané i García Almirall, 1992).

3. Conclusions

Tot el que hem anat dient fins a aquí permet establir unes conclusions sobre l'estructura i la dinàmica del sistema urbà de Lleida i a partir d'aquí es poden apuntar algunes tendències del seu comportament futur:

- Mitjançant l'anàlisi dels fluxos de mobilitat obligada per treball, es pot arribar a establir una definició escalar del sistema urbà de Lleida, amb una àrea urbana integrada per 61 municipis en la qual es distingeixen tres corones segons el grau d'interrelació dels fluxos. La primera corona, més propera a Lleida i formada per 26 municipis, s'està configurant com l'àmbit territorial real de la ciutat de Lleida.
- Enfront del creixement urbà tradicional, exclusivament centrat a Lleida, està apareixent una ciutat polinuclear recolzada en els nuclis rurals preexistents més propers. Aquesta tendència és corroborada pel diferent comportament del creixement demogràfic en els darrers anys: l'estancament de la ciutat central, el creixement dels municipis de la primera corona i un decreixement feble

en la segona i la tercera corones que, en el cas dels municipis del sud, manté encara unes pèrdues relatives de població bastant importants.

- La inversió industrial i la immobiliària en els municipis propers a Lleida presenten unes pautes territorials diferents. La inversió industrial i, en general, el creixement relatiu de llocs de treball s'està produint a Lleida i en els municipis amb més població de l'àrea, i també en aquells situats en els principals eixos de comunicació radials. En canvi, el creixement residencial està seguint criteris diferents. En primer lloc, la distància, amb una clara disposició anular del creixement suburbà en residències unifamiliars, actua com a factor decisiu. En segon lloc, la desigual valoració de les diverses zones residencials condiciona aquest creixement de forma encara més evident que en la ciutat tradicional (on existeix una clara correlació entre preu del sòl i preferència residencial que, en canvi, sovint no s'acompleix en el creixement suburbà). Així, la percepció subjectiva de criteris com la qualitat ambiental o social dels diferents municipis residencials de l'àrea urbana actual, els lligams d'amistat, les possibilitats d'interacció social i, fins i tot, algunes modes, poden ajudar a explicar la concentració del creixement en alguns punts concrets com ara el municipi d'Alpicat (que és la continuació del sector de construcció tradicional de segones residències de les classes altes de Lleida des dels anys seixanta).

Aquesta dualitat en les pautes territorials del creixement residencial i laboral portarà en els propers anys a un increment molt fort de la mobilitat pendular per motiu de treball (que probablement ja mostraran les dades dels padrons de 1996 quan estiguin disponibles). També la progressiva pèrdua relativa i absoluta d'actius agraris en els municipis de l'àrea de Lleida influirà en aquest augment de la mobilitat laboral. Tot plegat suposarà un enfortiment de la cohesió urbana de la zona més propera a Lleida i uns canvis que previsiblement confirmaran les tendències apuntades en els darrers anys, però que ben bé podrien conduir a la necessitat de redefinir l'estructura del sistema urbà de Lleida.

- En aquest sentit és també important destacar dos fets. En primer lloc, l'efecte territorial de les inversions recents i futures en la xarxa de comunicacions en les pautes de localització residencial i de l'ocupació. D'una banda, la variant nord de la carretera N-II, a més d'alliberar la ciutat del trànsit de pas, suposa un canvi radical en l'estructura de les comunicacions terrestres, fins ara completament radial i centrada en la ciutat de Lleida. Aquesta variant suposa l'existència d'una connexió ràpida que uneix els municipis del nord de la primera corona i que, previsiblement, a curt termini tindrà un impacte molt important en la dinàmica d'aquest territori. De la mateixa manera, la millora de l'eix sud de la carretera N-230 en direcció a Flix també està tenint un efecte reordenador dels fluxos de tot el sector sud-oriental de l'àrea. D'altra banda, cal esmentar les possibles conseqüències de la ubicació de dues importants infraestructures logístiques com són l'estació del tren d'alta velocitat (encara per determinar) i l'hipotètic aeroport

de Lleida (si s'arriba a construir), tots dos previstos en el Pla General de Lleida que es troba en procés d'aprovació.

En segon lloc, també cal tenir en compte el paper que en el futur els centres secundaris tindran en l'articulació territorial de l'àrea d'influència de Lleida: constituiran un element decisiu en la seva organització o —com ha passat fins ara— l'excessiva diferència de potencial respecte a Lleida farà que es mantinguin en un segon terme? En aquest sentit és interessant apuntar la dinàmica de creixement demogràfic i del mercat de treball que, en conjunt, aquests centres han mantingut en els darrers anys i el canvi a què s'està assistint en els hàbits de compra de la població (en part provocat per la implantació de grans superfícies comercials) que els ha fet guanyar darerament quota de mercat respecte a Lleida.

- En definitiva, en els darrers anys estem assistint a una reconfiguració territorial de la ciutat de Lleida que segueix unes pautes molt similars a les mostrades anteriorment per altres ciutats més grans. Es tracta d'un procés que tendeix cap a la metropolització del territori que, a causa de les dimensions i característiques de Lleida, podríem definir més adequadament com a ciutat regió o ciutat difusa. En darrera instància, ens trobem davant de l'aparició d'una nova ciutat polinuclear, jerarquitzada i extensa que defuig voluntàriament el creixement en taca d'oli i que està reclamant, com altres realitats urbanes, una nova definició dels límits administratius i un canvi d'escala en el planejament urbà per depassar l'encotillament municipal i adequar-se a la realitat del territori.

Bibliografia

- AA.DD. (1991). «Informe sobre la centralitat de les localitats catalanes. Les àrees de trànsit del 1991». Universitat Autònoma de Barcelona. Reproduït a *Atlas Comercial de Catalunya, 1990. El comerç, el consum i l'activitat comercial*, 1992. Barcelona: COCINB.
- AA.DD. (1995). *Els mercats de treball a Catalunya, 1981-1986-1991*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- AJUNTAMENT DE LLEIDA (1997). *Pla General de Lleida. Municipal d'Ordenació Urbana i Territorial. 1995-2015. Dossier informatiu del document de l'aprovació inicial*. Abril 1997. Lleida: Ajuntament de Lleida.
- ALDOMÀ, Ignasi; PUJADAS, Romà (1993). *El Pla d'Urgell. Dinamisme agroalimentari i diversificació industrial i terciària*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya.
- BELLET, C. (1995). «Potenciales de demanda de vivienda principal. La aplicación de los métodos "tasa de jefe de hogar" y "niveles medios de ocupación" (Lleida, 1995-2015)». A *Habitar, vivir, prever. Actas del V Congreso de la Población Española*. Barcelona: UAB, Centre d'Estudis Demogràfics i Grup de Població de l'AGE, p. 25-33.
- BELLET, C.; BARRUFET, A.; GARRETA, J. (1995). *L'habitatge als municipis del sistema urbà de Lleida. Característiques i potencials*. Universitat de Lleida: Departament de Geografia i Sociologia (no publicat).
- BERG, L. van den (1987). *Urban Systems in a Dynamic Society*. Aldershot: Gower Publishing Company.

- BERRY, B.J.L. (1976). «The Counterurbanisation Process: Urban America since 1970». A GEYER, H.S.; KONTULY, T.M. (1996). *Differential Urbanization. Integrating Spatial Models*. Londres: Arnold, p. 7-19.
- CASASSAS, Lluís; CLUSA, Joaquim (1981). *L'organització territorial de Catalunya*. Barcelona: Ed. Blume i Fundació Jaume Bofill.
- CASTAÑER, M. (1994). «La ciudad real en Catalunya. Las áreas de cohesión». *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, núm. 99, p. 101-114.
- CLOS, Isabel (1986). «El viatge al treball a Barcelona i entorn». *Documents d'Anàlisi Demogràfica*, núm. 8-9, p. 25-38.
- CHESHIRE, P.C.; HAY, D.G. (1989). *Urban Problems in Western Europe. An Economic Analysis*. Londres: Unwin Hyman.
- ESTEBAN, M. (1989). «Distribució geogràfica de la mobilitat per treball a la regió metropolitana de Barcelona. Anàlisi dels mercats de treball». *Revista Econòmica de Catalunya*, 10, p. 98-108.
- GANAU, J. (1995a). «Mobilitat laboral i estructura territorial de les comarques de Ponent. L'àrea de mercat laboral de Lleida». A VILAGRASA, J. (dir.). *Població, mobilitat i activitat econòmica al sistema urbà de Lleida*. Universitat de Lleida: Departament de Geografia i Sociologia (no publicat).
- (1995b). «Las áreas de mercado laboral de Cataluña. El caso de la provincia de Lleida. Análisis de la movilidad laboral 1986-1991». *XIV Congreso Nacional de Geografía. Cambios regionales a finales del siglo XX*. Salamanca: Asociación de Geógrafos Españoles i Universidad de Salamanca, p. 290-293.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1995). *Pla Territorial General de Catalunya*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- INDOVINA, F. (ed.) (1990). *La città diffusa*. Venècia: DAEST.
- JANÉ, M.A.; GARCIA ALMIRALL, M.P. (1992). «L'emigració de Barcelona: causes i característiques. El mercat de l'habitatge com a factor incentivador de l'emigració». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 32, p. 133-149.
- Jornades de debat sobre «Lleida ciutat regió» dutes a terme a Lleida els dies 5 al 9 de novembre de 1990*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de Lleida (no publicat).
- LLOP, J.M. (1996). «Una ciutat dins el territori». A *Lleida l'extrema. La societat de Ponent a les acaballes del segle XX*. Lleida: Pagès, p. 45-82.
- MARTÍNEZ, L. (dir.) (1983). *L'atracció comercial de Lleida*. Ajuntament de Lleida i Generalitat de Catalunya (no publicat).
- NEL·LO, Oriol (1996). «Els confins de la ciutat sense confins. Estructura urbana i límits administratius a la ciutat difusa». A CASTAÑER, M.; FALGUERAS, J.; VICENTE, J. (eds.). *La ciutat difusa i les perifèries. Experiències de planificació i gestió*. Girona: Universitat de Girona, p. 55-72.
- PUJADAS, R.; ALDOMÀ, I.; FANDO, R.; PUJADAS, I. (1985). *Diagnosi comarcal de la Noguera*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- PUJADAS, Romà; ALDOMÀ, Ignasi (1987). *El pla d'Urgell com a unitat territorial. Una identitat comarcal*. Lleida: Virgili i Pagès.
- RIERA, Pilar (1989). «Les àrees funcionals a Catalunya». *Revista Econòmica*, núm. 88, p. 19-42.
- SAU, Elisabet (1995). «El creixement del sistema urbà a Catalunya (1950-1991). De la concentració a la desconcentració metropolitana?». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 27, p. 97-113.
- VILAGRASA, J. (dir.) (1995). *Població, mobilitat i activitat econòmica al sistema urbà de Lleida*. Universitat de Lleida: Departament de Geografia i Sociologia. 2 vols. (no publicat).